

APIE ADVERBIALINIUS SAKINIUS SAKY TINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE¹

Erika Jasionytė-Mikučionienė

Lietuvių kalbos katedra
Taikomosios kalbotyros institutas
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5, LT-01131 Vilnius
erika.jasionyte@flf.vu.lt

1. Įvadas

Pasaulyje pastaraisiais dešimtmečiais daugėja darbų, skirtų sakinių jungimo aspektams sakytinėje kalboje (Miller, Weinert 1998; Couper-Kuhlen, Kortmann 2000; Laury, Suzuki 2011 ir kt.). Pastebėta, kad spontaninėje kalboje išardoma sudėtinio sakinio struktūra, todėl subordinuojamasis (tradiciskai – prijungiamasis) sakiny, turintis leksinį adverbialinį žymiklį, yra vartojamas kaip pagrindinis, arba kitaip – insubordinuotas, sakiny (Evans 2007; Evans, Watanabe 2016). Lietuvių kalbotyroje tyrimų, kuriuose būtų analizuojama natūrali spontaninė lietuvių kalba, taip pat subordinacijos ar insubordinacijos reiškiniai sakytinėje kalboje, vos vienas kitas. Nepaisant pavienių tyrimų, skirtų prieveiksminiams laiko sakiniams tarmėse (Pajėdienė 2018), pažymimiesiems pasakymams sakytinėje kalboje (Kamandulytė-Merfeldienė, Balčiūnienė 2016), daugiausia analizuoti tam tikri morfologijos, leksikos aspektai (Dabašinskienė 2008, 2009), sintaksės skyriuje – funkciniai sakinių tipai ir statistinis jų pasiskirstymas (Balčiūnienė, Simonavičienė 2009; Kamandulytė-Merfeldienė 2016). Taigi, šio straipsnio tikslas – patyrinėti semantiškai artimus adverbialinių sakinių tipus, t. y. laiko, priežasties, sąlygos ir nuolaidos sakinius spontaninėje privačioje komunikacijoje: nustatyti semantinius ryšius tarp pagrindinio ir priklausomojo dėmenų, pastarųjų gramatinę struktūrą, dominuojančius jungiamuosius žodžius.

1.1. Adverbialinio sakinio samprata

Tiriant subordinacijos reiškinius kalbose, dažniausiai daroma opozicija tarp komplementinių bei reliatyvinių ir adverbialinių sakinių (Cristofaro 2003). Komplementiniai sakiniai yra reikalaujami pagrindinio sakinio, su pagrindiniu sakiniu yra susiję komplementavimo ryšiu (Jasionytė-Mikučionienė 2018, 354), o adverbialiniai sakiniai yra nebūtinai, – tai tokie sakiniai, kurie modifikuoja pagrindinį sakinį (Hetterle 2015, 44; Nau 2018, 53). Adverbialiniai sakiniai atlieka aplinkybių funkcijas (laiko, vietos, sąlygos, priežasties, nuolaidos, tikslo ir pan.),

¹ Šis tyrimas atliktas pagal Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą S-MIP-17-44 („Diskurso žymikliai lietuvių kalboje: sinchroninis ir diachroninis tyrimas“).

sakinio struktūroje užima periferinę vietą (Holvoet 2003, 100), vadinasi, (bent jau daugeliu atvejų) gali būti praleidžiami. Vis dėlto dauguma autorių akcentuoja, kad adverbialiniai sakiniai labai nevienalyčiai: formalioju (raiškos) požiūriu jie sudaro heterogenišką klasę, t. y. jų pagrindą gali sudaryti finitinės arba nefinitinės konstrukcijos, kai kurie jų turi ir koordinuojamiesiems (arba tradiciškai – sujungiamiesiems) sakiniams būdingų bruožų (Diessel 2013, 342; Hetterle 2015, 23). Būtent dėl to neretai adverbialiniai sakiniai išskiriami remiantis vien semantiniais kriterijais (Kortmann 1997). Pavyzdžiui, priešasties sakiniai neretai išskiriami kaip tokie, kurie turi daugiau koordinuojamiems sakiniams būdingų bruožų nei subordinuojamiems (Diessel, Hetterle 2011, 24; Nau 2018, 95). Vienas pagrindinių argumentų – priešasties sakinių dėmenų imobilumas, kitaip tariant, negalėjimas būti sukeistiems vietomis, plg.:

(1) *Jis išėjo namo, nes buvo pavargęs.*

(2) **Nes buvo pavargęs, jis išėjo namo.* (Holvoet 2003, 109)

Vadinasi, priešasties sakiniai neturi skiriamąjį adverbialinių sakinių bruožą – dėmenų mobilumo. Kaip pastebi Holvoetas (2003, 101), įprastai prijungiamųjų adverbialinių sakinių dėmenis (tik ne propozicijas) galima laisvai keisti vietomis dėl to, kad šalutinio sakinio prijungimo, t. y. sintaksinio nesavarankiškumo rodiklis yra prijungiamieji jungtukai, fiksuoti šalutinio dėmens inicialėje. Tiesa, ne visi priešasties sakiniai yra imobilūs: tarkime, lietuvių kalboje subordinuojamieji sakiniai su jungtuku *kadangi* gali būti keičiami vietomis be jokių suvaržymų, plg.:

(3) *Jis išėjo namo, kadangi buvo pavargęs.*

(4) *Kadangi buvo pavargęs, jis išėjo namo.*

Būtent dėl to kai kurie mokslininkai siūlo suvokti subordinaciją, ir ypač adverbialinius sakinius, kaip kontinuumą, arba graduojamąją kategoriją (Diessel, Hetterle 2011, 24), turinčią prototipinių (labiau subordinuojamųjų) ir neprototipinių (labiau koordinuojamųjų) narių. Priežastinių sakinių raiškos nevienalytiškumas paliudytas tipologiškai: kalbose priešastinis ryšys gali turėti dvejopą išraišką – ir subordinuojamąją, ir koordinuojamąją. Pastarąją aplinkybę patvirtintų ir lietuvių kalbos medžiaga, nes priešasties ryšys lietuvių kalboje gali būti reiškiamas vadinamaisiais sujungiamaisiais paremiamaisiais sakiniais (su jungtukais *todėl, užtat, taigi* ir kt.), ir prijungiamaisiais priešasties aplinkybės sakiniais (su jungtukais *nes, kadangi* ir kt.): bene vienintelis kalbamo tipo sakinių skyrimo kriterijus – jungiamieji žodžiai (plg. Labutis 2002, 170–171).

Tradicinėse lietuvių kalbos gramatikose adverbialiniai sakiniai suprantami kaip šalutiniai įvairias aplinkybių reikšmes turintys sakiniai, kurių pagrindą sudaro asmenuojamojo (t. y. finitinio) veiksmažodžio forma ir kurių pradžią žymi tam tikras jungtukas. Nefinitinės konstrukcijos, paremtos dalyvinėmis formomis, nėra įtraukiamos į aplinkybės sakinio sampratą (LKG III 1976, 527–532), plg.:

(5) **Kai svečiai išėjo, susėdome prie stalo.** (Šalutinis laiko sakinys)

(6) **Svečiams išėjus, susėdome prie stalo.** (Padalyvinė laiko aplinkybė)

Tipologiškai adverbialiniais sakiniais laikomos ir finitinės, ir nefinitinės struktūros (plg. Nau 2018; Wälchli 2018). Šiame straipsnyje dėl ribotos apimties koncentruojamasi tik į finitinius laiko, sąlygos (išskyrus nuolaidos (ang. *concessive conditional*) ir neigiamos sąlygos (ang. *negative conditional*), priežasties ir nuolaidos sakinius. Pasirinkti būtent šie adverbialinių sakinių tipai remiantis Kortmanno (1997) klasifikacija: pagal semantinius ir formaliuosius kriterijus mokslininkas skiria laiko (TIME) ir priežasties, sąlygos, nuolaidos (CAUSE, CONDITIONAL, CONCESSIVE – CCC) semantines zonas. Išskirtos semantinės grupės susijusios ir tarpusavyje: laiko santykį reiškiantys sakiniai gali būti išplėtoję antrinių – sąlygos, priežasties – reikšmių.

1.2. Sakytinės kalbos sintaksė ir jos tyrimai

Tiriant sakytinę kalbą, pabrėžiama, kad jos sintaksė kitokia nei rašytinės kalbos: „esama sunkumų, norint šnekamąją kalbą apibūdinti remiantis teorijomis (ypač sintaksės), sukurtomis pagal rašytinės kalbos kanonus“ (Dabašinskienė 2009, 2). Sakytinės kalbos analizei svarbi dialoginė situacija, pokalbio dalyviai, jų skaičius, tema, kiti lingvistiniai ir ekstralingvistiniai požymiai. „Sakytinė kalba turi savo struktūrą, skirtingą nuo rašytinės kalbos, paremtos sakinių lingvistinio srauto“ (*ten pat*). Neretai pabrėžiama, kad sakytinės kalbos žodynas ne toks įvairus, sintaksė – fragmentiška, o pasakymai trumpi ir paprasti, nes dažnai trumpinamos žodžių formos, vartojami nepilni sakiniai, elipsės. Taigi, tam, kad sakinys spontatinėje kalboje būtų suprastas, sustiprėja pragmatinės inferencijos (ang. *pragmatic inference*) vaidmuo ir išauga kontekstinių ir bendrųjų žinių (ang. *common ground*), kuriomis dalijasi pašnekovai, poreikis (Miller, Weinert 1998, 28).

Kamandulytė-Merfeldienė, remdamasi Brown ir Yule'iu (2001, 19), pagrindiniu sintaksiniu sakytinės kalbos vienetu siūlo laikyti ne sakinį ar žodžių junginį, bet pasakymą (Kamandulytė-Merfeldienė, Balčiūnienė 2016, 15). Mintį, kad sakinys nėra tinkamas spontatinės kalbos analizės vienetas, iškėlė jau Halliday'us (1987 [2002]). Pagrindiniais pasakymo bruožais

laikomi predikatumas, tipinė formalioji struktūrinė schema, aiški komunikacinė funkcija ir baigtinė intonacija (Kamandulytė–Merfeldienė, Balčiūnienė 2016, 15–16). Reikia pasakyti, kad sakininės (ypač spontaninės) kalbos segmentavimas į pasakymus dažnai yra sąlygiškas ir intuityvus, nes net ir to paties kalbėtojo pasakymas gali būti suskaidytas pauzių, į jį gali būti įsiterpę kitų pašnekovų pasakymų ar pan. Taigi, nepaisant teiginių, kad sakininė kalba yra ne tokia sudėtinga struktūros, konstrukcijų atžvilgiu kaip rašytinė kalba (Miller, Weinert 1998, 78–79), esama tvirtinančių priešingai, kad spontaninės kalbos gramatinė struktūra netgi sudėtingesnė nei rašytinės kalbos (Halliday 1987 [2002]) dėl galimų pauzių, nebaigtų minčių, staigaus kalbėtojų ir pokalbio temų bei potemių keitimosi.

Šiame straipsnyje pasirinkta operuoti *sakinio* terminu tada, kai kalbama apie sudėtinio sakinio struktūras, analizuojamas sintaksinis modifikavimo ryšys ir semantiniai laiko, priežasties, sąlygos bei nuolaidos ryšiai. *Pasakymo* terminas vartojamas tada, kai pereinama į diskurso lygmenį, t. y. adverbialinės struktūros aptariamos diskurso lygmeniu ir kalbama jau ne apie sintaksines, bet apie diskurso funkcijas ir tekstinius ryšius.

2. Tyrimo medžiaga ir metodai

Tyrimui medžiaga rinkta iš morfologiškai anotuoto Sakytinės lietuvių kalbos tekstyno (<http://sakytinistekstynas.vdu.lt/>), kurto 2006–2008 m. Vytauto Didžiojo universitete. Tekstynas nėra didelis, – jį sudaro daugiau nei 320 000 žodžių. Pasirinktas spontaninės privačios kalbos patekstynis, kuriame sukaupti pokalbiai, vykstantys namuose, svečiuose ar panašioje aplinkoje tarp gerai pažįstamų, artimų kalbėtojų. Privačios spontaninės kalbos patekstynio dydis – 121 788 žodžiai. Kadangi analizę nuspręsta apriboti finitinais adverbialiniais sakiniais, tiriamų tipų sakinių ieškota pagal jungiamąjį žodį. Atsitiktinai, naudojant programą *randomizer.org*, atsirinkta po 100 kiekvieno jungiamojo žodžio atvejų. Jei konkretaus jungtuko pavartojimų skaičius mažesnis nei 100, tada analizuoti visi to jungtuko atvejai. Iš viso išanalizuota 635 adverbialinių sakinių pavyzdžių. Tirtų sakinių statistinis pasiskirstymas pagal jungiamuosius žodžius pateiktas 1 lentelėje.

Lentelė 1. *Dažniausi adverbialiniai jungtukai sakininėje kalboje*

Sakinio tipas	Jungiamasis žodis	Dažnis
Laiko	<i>kai</i>	427
	<i>kaip</i>	96

	<i>kada</i>	21
	<i>kol</i>	58
Sąlygos	<i>jeigu</i>	438
	<i>jei</i>	40
Priežasties	<i>nes</i>	478
	<i>kadangi</i>	25
	<i>kad</i>	54
Nuolaidos	<i>nors</i>	41

3. Rezultatų aptarimas

3.1. Laiko sakiniai

Adverbialiniais laiko sakiniais žymimi įvairūs laiko santykiai. Tirdamas šio tipo adverbialinius sakinius, Kortmannas (1997, 84–85) skiria pagrindines laiko reikšmes: a) vienalaikiai, visiškai arba iš dalies sutampantys veiksmai ar įvykiai (ang. *simultaneity overlap*), leksiškai žymimi jungtuku *when* „kai“; b) vienalaikiai tęstiniai veiksmai arba būsenos (ang. *simultaneity duration*), leksiškai žymimi jungtuku *while* „kol“; c) pirmiau (ang. *anteriority*) arba vėliau (ang. *posteriority*) vykstantys veiksmai nei pagrindinio sakinio veiksmas, leksiškai žymimi jungtukais *after* „po to, kai“ ir *before* „prieš tai, kai“; d) riba, ties kuria baigiasi pagrindiniu sakiniu reiškiamas veiksmas (*terminus ad quem*), leksiškai žymima jungtuku *until* „iki tol, kol“; e) riba, nuo kurios prasideda pagrindiniu sakiniu reiškiamas veiksmas (*terminus ad quo*), leksiškai žymima jungtuku *since* „nuo tada, kai“. Spontaninės privačios kalbos patekstyneje vienalaikius veiksmus, įvykius arba vienalaikes tęsines situacijas dažniausiai perteikia laiko sakiniai su jungtukais *kai*, *kaip*, o laiko ribą – sakiniai su jungtuku *kol*. Prototipinė jungtukų *kai* ir *kaip* reikšmė yra vienalaikiškumas (ang. *simultaneousness*), kai perteikiamas visiškai arba dalinis pagrindiniu ir šalutiniu dėmeniu reiškiamų veiksmų sutapimas.

(7)

[Vaikinas (VYR - 26 m.) tvarko senelio (SEN - 78 m.) namus stato spąstus pelėms. Į svečius ateina vaikinio mergina (MOT - 27 m.).]

*VYR: *kai švaru, tai nori daryt(i) valgyt(i), o, kai nešvaru, tai +//.*

*MOT: *mhm.*

*VYR: *+, pasqmoniškai veikia.*

VYR: ***kai** studentavau, tai visą laiką, galima sakyt(i), darydavom(e) valgyt(i).*

*MOT: *nes bute gyvenot(e).*

Pateiktame pavyzdyje, pagrindiniame ir adverbialiniame sakiniuose veiksmažodžiai yra eigos veiksmo, vadinasi, veiksnių egzistavimo ribos sutampa. Kortmannas (1997, 84) panašiais atvejais skiria ir vienalaikės koegzistencijos (ang. *Simultaneity Co-Extensiveness*) reikšmę: šalutiniame ir pagrindiniame dėmenyse apibūdinami laiko atžvilgiu sutampantys reguliarūs, dažniausiai veiksmai ar būsenos. Kai perteikiamas dalinis vienalaikių veiksnių sutapimas, šalutiniu dėmeniu aprašoma situacija trunka ilgesnį laiką nei pagrindinio sakinio, pvz.:

(8)

[dukra (DUK - 25 m.) su draugu (DRAU - 27 m.) ateina pas tėvus virtuvėje pradeda ruošti maistą ten kalbasi su mama (MAM - 47 m.).]

*MAM: *gerai tokie makaronai?*

*DUK: *gerai.*

*MAM: *nu, dėk, ką tu čia, pirmą reikia dėt(i).*

MAM: *į vandenį biškį aliejaus pili, **kai** verdi makaronus?*

Šalutinio veiksmo tęstinumą pabrėžia eigos veiksmo veiksmažodis, o pagrindinio sakinio veiksmas, nepaisant eigos veiksmo formos, greičiau baigtinis, – implikuoja kartinį veiksmažodį.

Antra vertus, adverbialiniais sakiniais su *kai* ir *kaip* reiškiamas veiksmas gali vykti anksčiau nei pagrindinio sakinio veiksmas: pastarasis greitai, staiga arba po kurio laiko seka šalutinio dėmens veiksmažodį. Šiuo atveju kalbama ne apie vienalaikiškumą, bet veiksnių sekos reikšmes (LKG III 1976, 845), plg.:

(9)

[Pokalbis namuose: svetainėje kalbasi mama (MAM - 47 m.) ir dukra Laura (DUK - 25 m.) į svečius ateina sūnaus Sauliaus draugė Kristina (DRAU - 18 m.). Į pokalbį įsiterpia tėvas (TĖV - 51 m.) ir picą atvežęs pardavėjas (PARD).]

*DRAU: *nu, tai tada [/] tada jos išlipo, pasakiau, kada atvažiuos, nes jos tai, aš dar biškį susigaudau su tais troleibusais, bet jos tai išvis nieko.*

DRAU: *sakau, **kai** atvažiuos šešioliktas, tai tada įlipkit(e).*

*DRAU: *sako, nu gerai.*

(10)

[Namuose mama (MAM – 47 m.) su dukra (DUK – 25 m.) kalbasi apie tai ką dovanoti draugei ieško renginių bilietų aptaria kitus dalykus.]

*DUK: *kad į mokslus sugrįžtų, nepamirštų.*

*MAM: *viskas stovi, teisės, viskas, kiek tos teisės jam, kiek galioja, metai?*

*DUK: *ne, tai jis pirma turi išsilaikyt(i) tą mokyklinį egzaminą.*

DUK: *tada, kaip išsilaiko Regitroj(e), tada metai laiko nuo teorijos išsilaikymo turi išsilaikyt(i) ir vairavimą.*

Kaip matyti, pateiktuose pavyzdžiuose adverbialinio sakinio veiksmas yra ankstesnis nei pagrindinio sakinio: (9) ir (10) atvejais veiksnių seka, viena vertus, sustiprina įvykio veiksmo formos *atvažiuos* ir *išsilaiko*, o antra vertus, leksinis žymiklis *tada*. Kaip minėta, kalbėdamas apie veiksnių seka, Kortmannas (1997) skiria du aspektus: adverbialinio sakinio veiksmas gali įvykti anksčiau (ang. *anteriority*) arba vėliau (ang. *posteriority*) nei pagrindinio sakinio veiksmas. Negana to, laiko tarpas tarp veiksnių gali būti nedidelis, momentinis, veiksmai gali vykti ilgai nedelsiant (ang. *immediate*) arba darant ilgesnę pertrauką (ang. *non-immediate*). Vis dėlto staigių veiksnių seka spontanišoje privačioje kalboje nėra produktyviai reiškiamą ir kartu leksikalizuota: kaip žinoma, rašytinėje kalboje vienas kitą sekančių veiksnių staigumas pabrėžiamas sudėtinio jungtuku *kai tik* (LKG III 1976, 848), – spontanišoje kalboje sudėtinio jungtuko *kai tik* terastas vienas pavyzdys.

Reiškiant veiksnių seka, jungtukas *kai* dažniausiai koreliuoja su dalelyte *tai* arba prieveiksniu *tada* (*kai...*, *tai*; *kai...*, *tada*) (žr. aukščiau pateiktus (9) ir (10) pavyzdžius). Nepaisant to, kad adverbialinis sakiny su *kai* gali eiti prieš ar po pagrindinio sakinio, veiksnių sekos atveju *kai*-sakiny dominuoja prepozicijoje, o pagrindinis sakiny su koreliuojamuoju žodžiu *tai* arba *tada* – postpozicijoje (po šalutinio dėmens). Nicole Nau, tirdama adverbialinius sakinius latgalių kalboje, taip pat pastebi, kad neretai adverbialinio sakinio pozicija priklauso nuo semantinio santykio, susiklostančio tarp pagrindinio ir šalutinio dėmens: sakiniai su jungtuku *ka* „kai“, perteikiantys veiksnių seka arba vienalaikiškumą, dažnesni inicialės pozicijoje nei postpozicijoje (Nau 2018, 71, taip pat 82). Seka ADVERBIALINIS LAIKO SAKINYS–PAGRINDINIS SAKINYS žymi perteikiamos informacijos reikšmingumo augimą, – pagrindiniu sakiniu perteikiama svarbesnė informacija („kas nutiko/nutinka/nutiks tuo metu, kai?“) (taip pat plg. Hetterle 2015, 76).

Nepaisant to, kad dažniausiai adverbialiniai sakiniai su *kai* eina prieš pagrindinį sakinį arba po jo, spontaninėje kalboje tokie laiko sakiniai (nors ir retai) gali būti įsiterpę ir į pagrindinį sakinį, plg.:

(11)

[Draugės (MOT1 – 25 m. MOT2 – 23 m.) kalbasi kavinėje.]

*MOT1: *buvau pasiilgus šitų vaflukų.*

*MOT2: *aš tai nevalgius.*

*MOT1: *ai, nevalgius tu?*

MOT1: *mes, **kai** čia buvom, jų nebuvom užsisakę?*

*MOT2: *a_a [ne].*

*MOT1: *tada, kai +/-.*

*MOT2: *+< mes tada ėmėm kažkokius_tai lavašus, aš nežinau.*

Tai dar kartą patvirtina, kad pagrindinio ir šalutinio dėmens pozicija yra ganėtinai laisva, šalutinis dėmuo gali įsiterpti į pagrindinį dėmenį, nes žymios įtakos sakinio reikšmei pozicija neturi: „[k]adangi ta propozicija, kuri sudaro foną, iš principo visada išreiškiama šalutiniu sakinium, turinčiu aiškų prijungimo rodiklį, tai jos statusą nebūtina išryškinti tokia papildoma priemone, kaip dėmenų tvarka“ (Holvoetas 2003, 107).

Adverbialiniai sakiniai, prijungti jungtuku *kai*, gali žymėti ne tik laiko, bet kitokius semantinius ryšius. Vienas iš jų – sąlygos ryšys, plg.:

(12)

[Namuose kalbasi močiutė (MOČ – 78 m.) ir anūkė (ANŪ – 25 m.) kartais įsiterpia anūkės mama (MAM – 55 m.). Pašnekovės kalba pietų žemaičių tarpe.]

*ANŪ: *tada jau reikės kažką žiūrēt(i), kaip išeis.*

*MOČ: *nu tai taip.*

MOČ: ***kai** jau negaliesi@d [negalėsi], ir atsisakyk, nu tai tik jau neverskis@d [nesiversk] per galvą +/-.*

Reikia pasakyti, kad laiko ir sąlygos reikšmės sumišusios, – ne visada lengva atskirti laiko reikšmę nuo sąlygos reikšmės. Vis dėlto, kaip pastebi Nau (2018, 73), jei veiksmai neturi faktiškumo dimensijos, negalima jų vertinti pagal teisingumo sąlygas, tada įžiūrėtina sąlygos reikšmė. Kitaip tariant, semantinis ryšys koreliuoja su pagrindinių predikatų raiška: jei

pagrindinio ir šalutinio dėmens veiksmai reiškiami būsimąjo laiko ar *irrealis* (tariamąsios nuosakos, imperatyvo) formomis, dominuojanti reikšmė yra sąlygos, o jei būtojo laiko formomis, tada dominuojanti reikšmė yra laiko.

Be sąlygos, jungtukas *kai* gali žymėti ir priešasties ryšį, plg.:

(13)

[Namuose kalbasi močiutė (MOČ - 78 m.) ir anūkė (ANŪ - 25 m.) kartais įsiterpia anūkės mama (MAM - 55 m.). Pašnekovės kalba pietų žemaičių tarpe.]

*MOČ: *jie, reiškia, nei nei lietuviškai nemuok@d* [: *nemoka*].

*MOČ: *nu, tai visi po biškį muokat@d* [: *mokate*], *bet kad vis (.) muokietumet@d* [: *mokētumēte*] *viską, kažkaip_tai* +/-.

ANŪ: +< *nu, jeigu šnekėtume angliškai, būtų paprasčiausia, kažkaip lengviausia, bet, **kai** tų žodžių panašių yra, **kai** galūnės panašias@d* [: *panašios*], *da@d* [: *dar*] *kas_nuors@d* [: *kas_nors*] *vat su latvių kalba, tai kažkaip gal tada lengviau jiem(s) įsiminti(i)*.

*ANŪ: *be_to, jai čia gimtoji kalba, tai kažkaip taip i@d* [: *ir*] *pradėjom(e)*.

Pateiktame pavyzdyje jungtukas *kai* galėtų būti pakeistas jungtuku *kadangi*. Tai, kad laiko jungtukai gali būti polifunkcionalūs, pastebėta tiriant ir kitas kalbas ar jų atmainas: pavyzdžiui, latgalių jungtuko *ka* „kai“ konkreti reikšmė (ar funkcija) priklauso nuo konteksto, – šis jungtukas gali jungti ne tik laiko, bet ir sąlygos, priešasties sakinius (Nau 2018, 75). Remdamasi Lakoffu ir Johnsonu (1999, 178), Pajėdienė daro išvadą, kad laiko ir priešasties ryšio artimumą gali lemti kognityvinis laiko kategorijos supratimas: „anksčiau įvykęs veiksmas yra suvokiamas ne tik kaip pirmesnis, bet ir kaip priešastis ar sąlyga vėlesniam“ (Pajėdienė 2018, 76). Sąlygos ir priešasties reikšmės LKG III (1976, 852) įvardija kaip antrines reikšmes, o tai leidžia manyti, kad jungtukas *kai* yra polisemiškas: pirminė reikšmė yra laiko, iš kurios semantinės derivacijos būdu randasi antrinės – sąlygos ir priešasties – reikšmės. Antra vertus, remiantis analizuota medžiaga, vadinamosios antrinės reikšmės (arba funkcijos) gali būti lemiamos ir konteksto: svarbų vaidmenį vaidina tame pačiame kontekste vartojami leksiniai rodikliai ir pragmatinė inferencija.

Spontaninėje privačioje kalboje jungtukas *kai* ne visada pavartojamas adverbialinio sakinio inicialėje, bet ir medialėje, įsiterpęs tarp sakinio dalių, pvz.:

(14)

[Seserys (SES1 - 23 m. SES2 - 26 m.) kalbasi telefonu vienu metu įsiterpia vienos iš seserų dukrelė (VAI - 3 m.).]

*SES1: tai taigi tu įsidėk, aš tavęs **kai** prašau, kad tu įsidėtum kortelę, tai **kaip** atidarai telefoną, visada įsidėk ir tą kitą kortelę šalia ir taip uždaryk dangtelį.*

**SES2: aha, gerai.*

Tai, kad laiko sakinių jungtukas pasislenka iš šalutinį sakinio dėmenį pradedančios (inicialės) pozicijos į antrą ar net tolimesnę poziciją, rodo Pajėdienės atliktas tyrimas, paremtas Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės medžiaga (Pajėdienė 2018). Anot autorės, „[t]oks prijungimo rodiklio vartojimas pirmiausia sietinas su natūraliu šnekamosios kalbos srautu“ (Pajėdienė 2018, 94). Spontaninės kalbos analizė rodo, kad į pirmą planą iškeliamas subjektas, kartais, kaip rodo aukščiau pateiktas pavyzdys, ir objektas. Ne tik šiuo vieninteliu atveju į inicialės poziciją iškeliamas subjektas (kartais ir objektas) yra reiškiamas asmeniniais įvardžiais: taip, tikėtina, sustiprinama pokalbio dalyvių – kalbėtojo ir (ar) klausytojo – perspektyva.

Kaip rodo tirta medžiaga, vienas iš sakininės kalbos savitumų – išardyta sudėtinių sakinių struktūra: sakinio pradžioje esantis subordinuojamasis jungtukas nebūtinai yra šalutinio sakinio žymiklis, atvirkščiai, – pagrindinio sakinio žymiklis; tokiu atveju subordinuojamasis jungtukas jungia ne pagrindinį ir šalutinį, bet du pagrindinius sakinius (Miller, Weinert 1998, 94-95), o dar tiksliau, diskurso atkarpos, arba pasakymus. Kai adverbialiniai sakiniai ir jų žymikliai – jungtukai – eina diskurso lygmeniu, jie gali atlikti visai kitas funkcijas nei įprastame sudėtiniame sakinyje. Bielinskienės teigimu (2009, 56), „kadangi jungtukai yra jau ne sakinio, o diskurso lygmens, tai jie paklūsta diskurso taisyklėms“. Svarbu atsižvelgti į kontekstą ir nustatyti jungtukų pragmatines funkcijas bei pasakymų, kuriuose jie vartojami, prasminius ryšius diskurse. Jungtukas *kai* diskurso lygmeniu jungia skirtingų pašnekovų pasakymus, plg.:

(15)

[Pašnekovai (dukra - DUK 23 m. sūnus - SŪN 27 m. jų pusbrolis - PUS 27 m. mama - MAM 50 m. močiutė - MOČ 75 m. senelis - SEN 77 m.) neseniai prabudo pusryčiauja ruošiasi išvykti iš namų.]

**DUK: kada Akituką padėsi praust(i) mums?*

**PUS: niekada.*

*SŪN: **kai** man atostogos bus.*

Pateiktame pavyzdyje prijungiamasis laiko sakinytis realizuojamas dviejų pašnekovų: pagrindinio sakinio propozicija implikuojama ankstesniame pašnekovo klausime („kada Akituką

padėsi prausti mums?“), vėliau į šį klausimą sureaguojama adverbialiniu sakiniu su jungtuku *kai* („kai man atostogos bus“). Tokią išskaidyto prijungiamojo laiko sakinio sandarą lemia dialoginė aplinka: šalutinį dėmenį atitinkantis pasakymas suteikia naujos informacijos ir funkcionuoja kaip pagrindiniam, arba tiksliau, insubordinuotam sakiniui (Evans 2007) prilygstantis pasakymas.

Laiko sakiniai su santykiniu prieveiksmiu *kol* žymi tokius veiksmus, kurie laiko atžvilgiu yra riboti. Konkretesni pagrindiniu ir šalutiniu sakiniu reiškiamų veikslių trukmės santykio aspektai tampa akivaizdūs nagrinėjant pagrindinių predikatų veikslą: svarbi skirtis tarp eigos ir įvykio veikslų. Be to, kaip pabrėžia Pajėdienė (2018, 77), nagrinėjant sakytinės kalbos tekstus, „būtina atkreipti dėmesį į tai, kad laiko nuoroda paprastai yra vertinama kaip ypač svarbi“. Ne tik veikslų, bet ir laiko formų svarbą pabrėžia ir akademinė gramatika (LKG III 1976), kurioje teigiama, kad, analizuojant laiko prijungiamuosius sakinius, svarbu atkreipti dėmesį į predikatais einančių veiksmažodžių veikslų ir laiko formų derinimą.

Kaip ir sakiniai su jungtuku *kai*, sakiniai su *kol* reiškia vienalaikiškumą, tiksliau, vienalaikes, visiškai arba iš dalies sutampančias būsenas (*Simultaneity Duration, Simultaneity Co-Extensiveness* pagal Kortmann 1997). Kai pagrindinio dėmens tariniu eina įvykio veikslų veiksmažodis, pagrindinio dėmens veikslas įvyksta šalutinio dėmens veiksmo trukmės momentu, plg.:

(16)

[Lauke prie bendrabučio vyksta namo bendruomenės susirinkimas susirinkime daugiausiai dalyvauja maždaug 40–60 m. žmonės (kaimynai) bendruomenės pirmininkė (PIRM) kartais kalba su rusišku akcentu.]

*PIRM: *namie paskaitysit(e), va.*

*PIRM: *prašau gerbt(i) kaimynus ir laikytis taisyklių.*

*PIRM: *tai_va.*

PIRM: *kol lauksim(e) kitų, tai gal greičiau išdalinsiu.*

Pagrindinio sakinio veikslas įvyksta prieš šalutinio dėmens veiksmo pabaigos momentą. Ir pagrindiniame, ir adverbialiniame sakinyje veiksmažodis yra įvykio veikslas, pvz.:

(17)

[Moteris (MOT - apie 65–75 metų) kalbasi telefonu.]

*MOT: *ką?*

*MOT: *jo.*

*MOT: *aš su vaiku buvau, tai žinai.*

MOT: *pavargom(e) ir taip, tuos obuolius, kol nusikynėm(e), taip karšta vakar.*

Adverbialinio sakinio, prasidedančio jungtuku *kol*, tariniu gali eiti ir neigiamos formos veiksmažodis, tai reiškia, kad pagrindinio sakinio veiksmas vyksta tol, kol nepasireiškia adverbialiniu sakiniu reiškiamas veiksmas, plg.:

(18)

[Pokalbis namuose: svetainėje kalbasi mama (MAM - 47 m.) ir dukra Laura (DUK - 25 m.) į svečius ateina sūnaus Sauliaus draugė Kristina (DRAU - 18 m.). Į pokalbį įsiterpia tėvas (TĖV - 51 m.) ir picą atvežęs pardavėjas (PARD).]

*DUK: +, už savo pinigų?

*DRAU: jo, nu, jo.

*DRAU: yra vien(a)s kambarys, buvom(e) pas vieną.

DRAU: nu, jinai mūsų klasiokė, ją ten laikinai patalpino tenai, **kol** ne-- negrįžusios ten antrakursė ir ir dvi trečiakursės.

Aptariamieji atvejai panašūs į Kortmanno *Terminus ad quem* reikšmę: pagrindiniu sakiniu reiškiamas veiksmas vyksta iki šalutiniu sakiniu reiškiamos laiko ribos.

Laiko ribos reikšmė gali būti sustiprinama poriniais jungtukais. Anot Žukauskaitės (1961, 101), dažniausiai jungtukas *kol* koreliuoja su atliepiamaisiais žodžiais *tol(ei)*. Tokiais atvejais šalutinio sakinio vieta (kaip ir sakinio be atliepiamojo žodžio) būna neapibrėžta: šalutinis sakinytis gali būti ir prieš, ir po pagrindinio. Tačiau, kaip rodo spontaninės kalbos analizė, jungtukas *kol* (kaip ir jungtukas *kai*) dažniausiai koreliuoja su dalelyte *tai*. Be to, koreliacinio jungtuko *kol...*, *tai* atvejais, šalutinis sakinytis su *kol*, kaip ir sakinių su *kai* ir *kaip* atveju, paprastai eina prieš pagrindinį sakinį.

Spontaninėje kalboje gali būti taip, kad pagrindinis sakinytis nutolsta nuo šalutinio dėmens su jungtuku *kol*: nepaisant to, kad pagrindinis ir šalutinis dėmenys ištariamieji to paties kalbėtojo, tarp jų įsiterpia kito pokalbio dalyvio pasakymų, plg.:

(19)

[Lauke prie bendrabučio vyksta namo bendruomenės susirinkimas susirinkime daugiausiai dalyvauja maždaug 40–60 m. žmonės (kaimynai) bendruomenės pirmininkė (PIRM) kartais kalba su rusišku akcentu.]

*KAIM1: *labą dieną.*

*KAIM3: *labą dieną.*

*PIRM: *labą dieną.*

PIRM: *čia trupučiuką, kol lauksim(e) kitų.*

*KAIM5: *kažin, ar jau sulauksim(e).*

*PIRM: *+< noriu dar išdalinti, kas negavo, (.) vidines taisykles.*

*PIRM: *prašysiu pasirašyt(i), (.) kad gavot(e).*

Spontaniškai besikeičiantis kalbėtojų vaidmuo lemia, kad tarp pagrindinio dėmens ir šalutinio dėmens su *kol* yra įsiterpęs kito pašnekovo pasakymas. Vis dėlto dialoginė aplinka ne taip ir dažnai turi įtakos sudėtinio laiko sakinio struktūrai: nustatyta, kad sudėtinių priežasties ir nuolaidos sakinių struktūra diskurso lygmeniu išardoma dažniau nei laiko sakinių (žr. 3.2 ir 3.4 skirsnius).

3.2. Priežasties sakiniai

Kaip matyti iš 1 lentelės, priežasties sakiniai su jungtuku *nes* yra labiausiai paplitę sakytinėje privačioje komunikacijoje. Priežasties santykis sakytinėje kalboje perteikiamas sakiniais ir su kitais jungtukais: *kadangi, kad* su atliepiamaisiais žodžiais *dėl to, todėl*, labiau diskurso lygmeniu – *tai kad*. Vis dėlto statistinis pasiskirstymas rodo, kad pastarieji jungtukai gerokai retesni, nėra prototipiškos priežasties raiškos priemonės spontaninėje kalboje.

Kaip ir rašytinėje, taip sakytinėje kalboje sakinių su *nes* dėmenų tvarka, reiškiant priežastį, yra apibrėžta: šalutinis dėmuo visada eina po pagrindinio sakinio. Faktas, kad priežasties sakiniai tipiškai seka pagrindinį sakinį, paliudytas ir kitose kalbose (plg. Diessel, Hetterle 2011; Nau 2018). Kaip jau užsiminta, ši aplinkybė išskiria priežasties sakinius su *nes* iš bendrojo prijungiamųjų sakinių konteksto: nepaisant to, kad prijungiamųjų sakinių dėmenys turėtų būti keičiami vietomis be apribojimų, adverbialiniai sakiniai su *nes* yra imobilūs, o tai verčia svarstyti dėl *nes* statuso kaip sujungiamąjo jungtuko, atitinkamai dėl sakinių su *nes* – ne kaip prijungiamųjų, bet kaip sujungiamųjų (žr. Holvoet 2003, 109).

Įprastai pagrindinis dėmuo nusako veiksmą, o šalutinis dėmuo su *nes* – jo priežastį.

(20)

[Pokalbis namuose: svetainėje kalbasi mama (MAM – 47 m.) ir dukra Laura (DUK – 25 m.) į svečius ateina sūnaus Sauliaus draugė Kristina (DRAU – 18 m.). Į pokalbį įsiterpia tėvas (TĖV – 51 m.) ir picą atvežęs pardavėjas (PARD).]

*DRAU: *nes iii doi draugės, kur visą laiką bendraujam(e) su jom(is), gyvena irgi Kaune, ir dar Jolita, tai visos vaikščiojom(e).*

*MAM: *Jolitai truputį nesmagu, kad viena, ane?*

*DRAU: *jo.*

DRAU: *šiai sakė, kaiėjo į šventę, nu tenai vakar mes ją palydėjom(e) iki bendrabučio, nes jinai nenorėjo viena eit(i).*

Laiko planas sakinyje gali būti dvejopas: laikas gali sutapti visame sudėtiniam sakinyje arba gramatinis laikas pagrindiniame ir šalutiniame sakinyje gali skirtis. LKG III nurodoma, kad priešastis dažnai yra ankstesnė už tos priešasties pasekmę, todėl šalutinio dėmens tariniu neretai eina būtojo, o pagrindinio – esamojo laiko formos (LKG III 1976, 863). Spontanineje sakininėje kalboje *nes*-sakiniuose gramatinis laikas dažniausiai yra būtasis arba esamasis, kai reiškiamos įprastos, reguliarios būsenos.

Kalbant apie jungtuką *kadangi*, LKG III tome teigiama, kad, priešingai nei jungtukas *nes*, jungtukas *kadangi* yra būdingesnis mokslinei ir kanceliarinei kalbai (LKG III 1976, 864). Pastarąją vartosenos tendenciją pagrindžia ir dabartinės sakininės kalbos duomenys. Jungtuko *kadangi* atveju sakinio dėmenis keisti vietomis galima: *kadangi* sakinyje gali eiti ir pirmojo, ir antrojo dėmens pozicijoje. Tradicinėse gramatikose tvirtinama, kad dėmenų tvarka, kai pirmasis dėmuo prasideda jungtuku *kadangi*, yra natūraliausia (LKG III 1976, 864; DLKG 1994, 684). Pastarąją aplinkybę Holvoetas aiškina remdamasis Talmy'io teorija: šalutinio dėmens (su *kadangi*) propozicija sudaro *foną*, o pagrindinio dėmens propozicija – *figūrą*, taigi „priežastinis ryšys lemia natūralų fono ir figūros pasirinkimą“: pirma pristatomas fonas, o vėliau – figūra (Holvoet 2003, 108-109). Vis dėlto, kaip žinoma, prijungiamuosiuose sakiniuose pastovios fono ir figūros eilės tvarkos nėra, – galima seka ir *figūra-fonas* (ir *kadangi*, ir *nes*-sakinių atveju).

Analogiškai, diskurso lygmeniu pasakymais su *nes* kalbėtojas gali nurodyti į bendrąsias (ar iš anksto turimas) žinias, plg.:

(21)

[Bendrabutyje studentės šnekučiuojasi prie kavos puodelio: STU1 - 20 m. STU2 - 20 m.]

*STU2: *taip ir tokia jaučiuos(i) net faina.*

*STU1: *o tai labai faina, aš tai net nežinau savo rezultatų.*

*STU2: *rezultatų nežinai.*

STU1: nes **kadangi** aš sirgau, tai_vat nėjau į paskaitas ir nesužinojau, dėstytojai nesako tu, kurių nėra paskaitose.

Šiuo atveju padarinį nusako pagrindinis sakinytis, esantis postpozicijoje. Žiūrint iš tarpkalbinės perspektyvos, pastebėta, kad pasaulio kalbose padarinio sakiniai taip pat nėra linke eiti pirmojo dėmens pozicijoje, arba prepozicijoje, – labiau postpozicijoje (Holvoet 2003, 108).

LKG III (1976, 864) teigiama, kad sakiniuose su jungtuku *kadangi* pasitaiko atvejų ir su atliepiamuoju žodžiu *tad* (*kadangi...*, *tad*). Tačiau sakytinėje spontaninėje kalboje atliepiamuoju žodžiu, kaip ir laiko sakinių atveju, eina dalelytė *tai* (taip pat ir šios dalelytės kombinacijos *tai vat* ir *pan.*), taigi randamas koreliacinis jungtukas *kadangi...*, *tai, kadangi...*, *tai vat* (21 pavyzdys).

Sakytinės kalbos spontaniškumas lemia, kad jungtukas *kadangi* yra medialės pozicijoje, įsiterpęs tarp sintaksines funkcijas atliekančių sakinio dėmenų, pvz.:

(22)

[Namuose kalbasi močiutė (MOČ – 78 m.) ir anūkė (ANŪ – 25 m.) kartais įsiterpia anūkės mama (MAM – 55 m.). Pašnekovės kalba pietų žemaičių tarme.]

*MOČ: +< o vaikai kaip, daugiau taip jau kalb@d [: kalba] latviškai a@d [: ar] vuokiškai@d [: vokiškai]?

*ANŪ: jie tarpusavyje šnekas(i) vokiškai.

ANŪ: bet, nu, aš **kadangi** nesuprantu, su manim(i) reik(ia) šnekėt(i) jau latviškai.

*ANŪ: bet, pavyzdžiui, irgi tai tėvai, kai kažko paklausia latviškai, jie visą laik atsakiniej@d [: atsakinėja], sakė, vokiškai.

Kaip ir laiko jungtukų atveju, dažniausiai į pirmą planą iškeliamas subjektas (vėlgi reiškiamas asmeniniu įvardžiu), bet ne jungtukas.

Passot (2007), tyrinėdamas anglų kalbos jungtuką *because* „nes; dėl to/todėl, kad“, teigia, kad šis jungtukas gali pasirodyti ne tik subordinuojamuose sakiniuose, bet atlikti ir: a) metalingvistinę funkciją (šiuo jungtuku kalbėtojas referuoja į ankstesnį diskursą), b) paaiškinamąją (ang. *elaborative*) funkciją (kalbėtojas aiškina savo pasakytus žodžius), c) diskurso siejimo arba atliepiamąją (ang. *responsive*) funkciją. Žinoma, priežasties semantinis atspalvis diskurso lygmeniu vis tiek daugiau ar mažiau jaučiamas. Tai, kad priežasties jungtukai gali jungti didesnius už sakinį vienetus ir turėti tekstą (resp. diskursą) struktūruojančių funkcijų, pastebėta tiriant ir latgalių sakytinės kalbos medžiagą (Nau 2018, 92). Dažniausiai lietuvių kalbos *nes*

pastebimas dialoge: iš 100 tirtų pavyzdžių net 47 atvejais *nes* randamas inicialėje. Pasakymu su jungtuku *nes* gali būti atsakoma į klausimą *kodėl*, pvz.:

(23)

[Pokalbis namuose: svetainėje kalbasi mama (MAM - 47 m.) ir dukra Laura (DUK - 25 m.) į svečius ateina sūnaus Sauliaus draugė Kristina (DRAU - 18 m.). Į pokalbį įsiterpia tėvas (TĖV - 51 m.) ir picą atvežęs pardavėjas (PARD).]

*MAM: *čia visos toj(e)_pačioj(e) specialybėj(e)?*

*DRAU: *a_a, aš tai negalėjau pati rinktis to bendrabučio, tai mane įmetė į bet_kurį.*

*DUK: *kodėl tu negalėjai rinktis?*

DRAU: *nes aš buvau pasirinkus(i), negavau, tai man paskyrė vietą šiaip, ne-- neleido pasirinkt(i) jau jos.*

Be to, akivaizdūs argumentavimo kontekstai, kuriuose vartojami *nes*-sakiniai. Žemiau pateiktame pavyzdyje kalbėtojas bando pateisinti savo ankstesnį klausimą, t. y. kodėl klausia („ne Petrašiūnuose gyvena?“), plg.:

(24)

[Pokalbis namuose: svetainėje kalbasi mama (MAM - 47 m.) ir dukra Laura (DUK - 25 m.) į svečius ateina sūnaus Sauliaus draugė Kristina (DRAU - 18 m.). Į pokalbį įsiterpia tėvas (TĖV - 51 m.) ir picą atvežęs pardavėjas (PARD).]

*MAM: *ne Petrašiūnuose gyvena?*

*DRAU: *nežinau.*

*DRAU: *Kristupo žmona, aš nežinau, kas tas Kristupas.*

MAM: *nes pas mus pas mus viena irgi tik ištekėjo šią vasarą.*

Analogiškai, diskurso lygmeniu pasakymais su *nes* kalbėtojas gali nurodyti į bendrąsias (ar iš anksto turimas) žinias, plg.:

(25)

[Draugės (MOT1 - 25 m. MOT2 - 23 m.) kalbasi kavinėje.]

*MOT2: *bet tai, žinai, vienąkart pasportuot, po to tris dienas neit, tai gal xxx.*

*MOT1: *tai_va, kad biškį sudėtinga gaunasi.*

*MOT2: *xxx per tą savaitę tai išvis bus taip, kad nesportuosi, kai dirbsi.*

MOT1: *o tenai kaip, savaitgaliais dirba, nes kai_kurie sporto klubai tai nedirba.*

Panašiai kaip ir (24) atveju, kalbėtojas argumentuoja, kodėl klausia, t. y. pasiremia bendrosiomis žiniomis, kad savaitgaliais kai kurie sporto klubai nedirba. Be to, spontaninėje kalboje galimi atvejai, kai jungtukai *nes* ir *kadangi* vartojami šalia vienas kito: pavyzdžiui, aukščiau pateiktame (21) pavyzdyje jungtukas *nes* rodo ryšį su ankstesniu to paties kalbėtojo pasakymu („nežinau savo rezultatų (propozicija A), nes nėjau į paskaitas (propozicija B)“), o dėmuo su jungtuku *kadangi* reiškia priežastį propozicijai B: „nėjau į paskaitas (propozicija B), kadangi sirgau (propozicija C)“.

3.3. Sąlygos sakiniai

Adverbialiniai sąlygos sakiniai su jungtukais *jei* ir *jeigu* nusako veiksmą ar reiškinį, dėl kurio galėtų būti realizuota pagrindinio sakinio propozicija. Jungtukai *jei* ir *jeigu* išskirtinai siejami su sąlygos sakiniais. Kaip ir daugumos adverbialinių sakinių atvejais, dėmenų tvarka yra laisva, – pagrindinis ir šalutinis dėmuo mobilūs.

Payne'is (1997) ir Kortmannas (1997) skiria šias sąlygos reikšmes: realios sąlygos (ang. *simple/realis*), hipotetinės sąlygos (ang. *hypothetical/irrealis*) ir nefaktinės sąlygos (ang. *counterfactual conditional*) sakiniai. Realios sąlygos sakiniai referuoja į galimas praetities, ateities, dabarties, taip pat reguliarias, habitualias situacijas. Kadangi neaišku, ar situacija įvyks, ar tikrai bus realizuota, dėl to šio tipo sąlygos sakinius Cristofaro (2003, 160) apibūdina kaip nefaktyvius, bet realius (Hetterle 2015, 49). Dėl semantinio artimumo daugelyje kalbų skirtis tarp laiko ir realios sąlygos sakinių yra neutralizuojama, o tai reiškia, kad gali būti reiškiamą ta pačia konstrukcija (Cristofaro 2003, 161; Thompson, Longacre, Hwang 2007, 257–258).

Tirtoje spontatinėje sakytinėje lietuvių kalboje realios sąlygos sakiniai yra patys dažniausi: dominuojanti *jei(gu)*-sakinių predikato raiška yra tiesioginės nuosakos formos. Neretai realios sąlygos sakiniai turi laiko atspalvį, plg.:

(26)

[Dukra (DUK - 22 m.) mama (MAM - 43 m.) ir močiutė (MOČ - 73 m.) svetainėje kalbasi apie prekybos centrų nuolaidas ir kitus dalykus.]

*MOČ: *tai pieno, o mėsos aš neperku parduotuvėse, aš perku, važiuoju iki to, kur ūkininkai parduoda.*

*MOČ: *o kiek man čia reikia.*

*MOČ: *būna ir taip tų akcijų.*

MOČ: o **jei** užėini, tik akcija da akcija, akcija da akcija.

Šiuo atveju jungtuką *jei* galima būtų pakeisti jungtuku *kai* („kai užėini, tik akcija...“).

Hipotetinės sąlygos sakiniai žymi hipotetinę situaciją, kuri yra nereali, neatitinkanti tikrovės, taigi jos realizavimo(si) tikimybė yra palyginti žema. Neretai adverbialinio sakinio pagrindinis predikatas reiškiamas tariamąja nuosaka.

(27)

[Mergina (MER) ir vaikas (VAI) bendrauja internetu naudodami Skype programą.]

*MER: *bet tu nepastebėjai, nu, tu būtum, nu, vis_tiek kažkaip būtum sureagavęs, nu, o tu taip, nu, visiškai nesureagavai.*

*VAI: *aš xxx reaguot(i) - be šansų!*

*VAI: *reaguot(i) xxx tau į akis?*

MER: *nu, **jeigu** tai būtų tikrovėje, tai tikrai sureaguotum, pavyzdžiui, **jei** aš žiūrėčiau tau į akis.*

*VAI: *ne, tai **jeigu** tikrovėj(e), tai aišku.*

Vis dėlto pastebėta, kad *jei* pagrindinis predikatas reiškiamas neigiamomis tariamosios nuosakos formomis, tada gali būti reiškiamas ir realus, įvykusi situacija, plg.:

(28)

[Namuose 2 draugės (MOT1 - 22 m. MOT2 - 24 m.) ir 3 draugai (VYR1 - 25 m. VYR2 - 22 m. VYR3 - 24 m.) kalbasi apie aukštojo mokslo svarbą.]

*MOT2: *+< diplomo, ne atestato.*

*VYR1: *+< ir tu gali įrodinēt(i), [...], kad tu ten moki. [...]*

MOT2: *+< ne visą laiką, yra tam_tikri gebėjimai, kuriuos aš tai, pavyzdžiui, tikrai neturėčiau, **jei** nebūčiau tiek mokiusis.*

Tokie sakiniai gali turėti ir priešasties atspalvį, o santykis tarp pagrindinio ir šalutinio dėmens gali būti įvardijamas kaip sąlygos(/priešasties)-padarinio santykis („Kadangi tiek mokiausi, dėl to tam tikrus gebėjimus turiu“). Sąlygos sakiniuose, kurie panašūs į laiko sakinius, galima išvėlgti vienalaikiškumo arba veiksmų sekos semantinių atspalvių.

Nefaktinės sąlygos sakiniai žymi įsivaizduojamas situacijas, kurios neįvyko, jų propozicija nėra teisinga.

(29)

[Kamaryje draugai (DRAU1 - 25 m. DRAU2 - 27 m. DRAU3 - 21 m. DRAU4 - 25 m.) kalbasi apie gyvenimą užsienyje ir kitus dalykus.]

*DRAU4: +< *dvigubą* +/?

*DRAU2: +< *ne, kadangi* +/.

*DRAU1: +< *kadangi tėvai yra lietuviai, man įdomu, kaip* +/.

DRAU2: +< *nes ji sakė, jinai yra lietuvė ta mergaitė, kadangi iii būtų gavus(i) Anglijos pilietybę, jeigu jie būtų bent vienas iš tėvų gyvenęs penkis metus Anglijoje*.

Kaip ir hipotetinės sąlygos sakinių atveju, adverbialinio sakinio su *jeigu* pagrindinis predikatas reiškiamas tariamąja nuosaka; tiksliau, šiuo atveju predikatas yra sudėtinis: tariamoji nuos. + būt. I. dalyvis. Neretai projektuojama į praeities situaciją, kuri neįvyko, ir būtent dėl to yra (ir negali būti) faktyvi.

LKG III (1976, 868-874) nurodoma, kad prijungiamieji sakiniai su *jei(gu)* gali turėti ir priešpriešos ar nuolaidos atspalvių, vis dėlto atrinktuose spontaninės kalbos pavyzdžiuose šios reikšmės fiksuotos nebuvo, išskyrus vieną atvejį, kuriame galima įžiūrėti nuolaidą, plg.:

(30)

[Draugų susitikimas kavinėje (MO1 - 40 m. MO2 - 50 m. MO3 - 25 m. MO4 - 32 m. MO5 - 41 m. MO6 - 35 m. MO7 - 51 m. MO8 - 30 m. VY1 - 30 m. VY2 - 25 m. PAD (padavėja) - amžius nežinomas).]

MO2: *argi ieškosi žodžių, net jei ir nežinai, kaip jį ten transkribuoti.*

Nuolaidos reikšmę sustiprina kontekstinis elementas – dalelytė *ir (jei ir)*.

Sąlygos sakiniai gali turėti ir episteminių, sakinio propozicijos santykio su tikrove vertinimo dimensijų, plg.:

(31)

[Draugės (MOT1 - 25 m. MOT2 - 23 m.) kalbasi kavinėje.]

*MOT1: *bet dabar, kaip abu dirbat, ar bus noras sportuot(i)?*

*MOT2: *dar kol_kas yra.*

*MOT2: *nu, aišku, kai po darbo grįžti, tai jau nelabai eisi sportuot.*

MOT1: *tai jo, jeigu sakai, kada baigi, tai busi žiauriai pavargus.*

Sudėtiniame sakinyje reiškama ne tik sąlyga, bet ir kalbėtojo spėjimo pagrindas („jeigu sakai, kada baigi“) ir iš to išplaukiantis vertinimas, kiek pagrindinio sakinio propozicija atitinka (ar gali atitikti) tikrovę („būsi žiauriai pavargus“).

Tradicinėse gramatikose teigiama, kad atliepiamieji žodžiai sąlygos sakiniams nebūdingi, nors ir įmanomi (LKG III 1976, 867). Tirtoje medžiagoje sąlygos jungtukas *jei(gu)* koreliuoja su dalelyte *tai*, pvz.:

(32)

[Pokalbis namuose: svetainėje kalbasi mama (MAM - 47 m.) ir dukra Laura (DUK - 25 m.) į svečius ateina sūnaus Sauliaus draugė Kristina (DRAU - 18 m.). Į pokalbį įsiterpia tėvas (TĖV - 51 m.) ir picą atvežęs pardavėjas (PARD).]

*DRAU: *ne, nes nu yra tvarkaraštis.*

*DRAU: *aš priskirta, ikimokyklinis yra priskirtas menų fakultetui, bet ten ir yra tik menų, visos menų tos paskaitos, kur su menais susijusios ten visokios.*

*DRAU: *ir yra jų tik tai tvarkaraštis.*

DRAU: *tai sakiau, **jeigu** nebus per savaitgalį, tai tada paklausiu.*

Reikia pasakyti, kad, kitaip nei teigiama akademinėje gramatikoje (*ten pat*), porinio jungtuko *jei(gu)*..., *tai* atvejai ne tokie ir reti: jie sudaro trečdalį (34,2 %) visų jungtuko pavartojimo atvejų. Kai *jei(gu)* koreliuoja su dalelyte *tai*, adverbialinis sakinyvis visada yra prepozicijoje.

3.4. Nuolaidos sakiniai

Kaip apibrėžia LKG III (1976, 878), nuolaidos adverbialiniai sakiniai „nusako tokius veiksmus ar reiškinius, kurie turėtų sukelti priešingus padarinius, negu rodo pagrindiniai dėmenys“. Pagrindinio ir šalutinio sakinio propozicijos susijusios priešpriešos santykiu, dėl to, bent jau semantiškai, nuolaidos sakiniai gali būti panašūs į koordinuojamuosius priešpriešinius sakinius, pvz.:

(33)

[Draugai kalbasi važiuodami automobiliu (MOT1 - 30 m. MOT2 - 35 m. VYR1 - 34 m.).]

*VYR1: *aha.*

*MOT1: *kunigas tas profesorius.*

*MOT2: *jo, girdėtas irgi labai.*

MOT1: *nors jis pats indas, bet Anglijoj(e) gyvena.*

Priešpriešos semantinį ryšį sustiprina jungtuko *nors* koreliacija su priešpriešiniu jungtuku *bet*. Analizuojant kitų kalbų medžiagą pastebėta, kad būtent nuolaidos sakiniams labiausiai būdingi poriniai jungtukai (Nau 2018, taip pat plg. LKG III 1976, 880): tirtose lietuvių kalbos medžiagoje nuolaidos ir priešpriešinių jungtukų koreliacija taip pat yra gana tipiška. Kaip ir būdinga adverbiliniams sakiniams, pagrindinis ir priklausomasis dėmenys yra mobilūs, gali būti sukeičiami vietomis, bet jei jungtukas *nors* koreliuoja su priešpriešiniu jungtuku, tada adverbialinis nuolaidos sakinyje dominuoja prepozicijoje pagrindinio sakinio atžvilgiu (kaip (33) atveju).

Spontaninėje kalboje jungtukas *nors* ne visada pasirodo sudėtiniame sakinyje: kalbėtojas pradeda pasakymą žymikliu *nors*, o pasakymo pagrindą sudaro vientisinis (neretai – nepilnas) sakinyje. Tokiais pasakymais kalbėtojas reiškia episteminių vertinimą, kurį sustiprina kontekstiniai elementai, t. y. episteminės dalelytės, prieveiksmai arba veiksmožodinės konstrukcijos, plg.:

(34)

[Namuose mama (MAM – 47 m.) su dukra (DUK – 25 m.) kalbasi apie tai ką dovanoti draugei, ieško renginių bilietų aptaria kitus dalykus.]

*DUK: *im-im-im, pala(uk), kur čia tie bilietai gali būt(i).*

*MAM: *o čia Kaune koncertuos ar čia tik xxx?*

*DUK: *nu va, dabar ką tik reklamavo, tai ką žinau, man rodos, kad Kaune rodė.*

DUK: *ai, **nors** gal Tiketoj(e).*

Akivaizdu, kad kalbėtojas abejoja perteikiamos propozicijos teisingumu, negana to, pasakymu, kuriame yra *nors*, koreguoja ankstesnius žodžius. Be episteminių, pasakymai su *nors* diskurso lygmeniu gali turėti papildomų pragmatinių reikšmių, pavyzdžiui, nuorodų į ankstesnį diskursą, naujos pokalbio temos užmezgimo arba grįžimo prie ankstesnės temos ir pan.:

(35)

[Draugai žiūri nuotraukas kalbasi: MER – merginos (18 ir 27 m.) VAI – vaikinai (25 ir 26 m.).]

*MER2: *nežinau, ne turbūt.*

*MER2: *tai tik kol laukės(i), tai tikrai nerūko, o dabar gal maitina, tai irgi nerūko.*

*MER2: *nes vis_tiek taigi viskas persiduoda.*

MER2: *nors palauk, o kas rūkė?*

Pateiktame pavyzdyje grįžimą prie ankstesnio pokalbio momento signalizuoja ir imperatyvinė forma *palauk* (apie imperatyvines formas kaip diskurso žymiklius plačiau žr. Jasionytė-Mikučionienė 2017). Galima daryti išvadą, kad modalinės ir pragmatinės reikšmės nėra leksikalizuotos: jų radimasi lemia diskursinis kontekstas, koreliacija su kitais episteminiiais arba pragmatiniais žymikliais, pragmatinė inferencija. Ne tik lietuvių kalboje nuolaidos konstrukcijos gali išplėtoti episteminių ar diskursinių aspektų: kitose kalbose (pvz., anglų, italų) taip pat išvelgiami nuolaidos adverbialinių sakinių episteminis ir ilokucinis tipai (plačiau žr. Pérez Quintero 2002, 108).

LKG pastebima, kad šnekamajai kalbai būdingesni junginiai su sudėtinu nuolaidos jungtuku *kad ir* (LKG III 1976, 882). Vis dėlto tirtoje spontaninėje kalboje šis jungtukas yra retas nuolaidai reikšti, dėl to detaliau straipsnyje neanalizuojamas.

4. Išvados

Atlikta spontaninės privačios komunikacijos analizė rodo, kad finitiniai laiko, priežasties, sąlygos ir nuolaidos adverbialiniai sakiniai sietini su tam tikru jungtukų rinkiniu, bet semantiniam ryšiui tarp pagrindinio ir šalutinio dėmens nustatyti padeda ir kontekstiniai rodikliai: pagrindinio predikato gramatiniai požymiai (ypač laiko ir sąlygos sakiniuose sąsaja su laiko ir veiksmo kategorijomis), sintaksiniame kontekste pavartotos leksinės raiškos priemonės, taip pat pragmatinė inferencija. Sakytinėje kalboje laiko sakiniai dažniausiai jungiami jungtukais *kai, kaip, kol*, rečiau – *kada*; priežasties sakiniai – jungtuku *nes*, rečiau – *kad ir kadangi*; sąlygos – jungtuku *jeigu*, rečiau – *jei*; nuolaidos – jungtuku *nors*. Laiko jungtukai *kai, kol*, priežasties jungtukas *kadangi*, sąlygos jungtukai *jeigu* ir *jei* koreliuojami su itin dažnai sakytinėje kalboje vartojama diskurso dalelyte *tai*, o nuolaidos jungtukas *nors* – su priešpriešiniu jungtuku *bet*.

Natūraliame kalbos sraute adverbialinių sakinių struktūra modifikuojama: tarp pagrindinio ir šalutinio dėmens gali įsiterpti kitų diskurso atkarpų, pagrindinį ir šalutinį dėmenį gali ištarti skirtingi pokalbio dalyviai, adverbialinis jungtukas iš inicialės pozicijos pasislenka į medialės poziciją, o į jo vietą iškeliamas subjektas ir (ar) objektas, reiškiamas asmeniniais įvardžiais, kurių referentai yra pokalbio dalyviai – kalbėtojas ir (ar) klausytojas.

Tradicinėse lietuvių gramatikose pabrėžiama, kad adverbialinių sakinių vieta neapibrėžta, jie gali pasirodyti ir prieš pagrindinį dėmenį, ir po jo. Vis dėlto spontaniškos kalbos analizė rodo, kad pagrindinio ir šalutinio dėmens pozicijai įtaką daro semantinis ryšys, susiklostantis tarp dėmenų. Jei šalutinis dėmuo reiškia ankstesnę veiksmą ar įvykį, priežastį, tada jis dominuoja prepozicijoje. Be to, adverbialinio dėmens pozicijai įtakos turi ir poriniai jungtukai: pagrindinis dėmuo su atliepiamuoju žodžiu (dažniausiai dalelyte *tai*) dominuoja postpozicijoje. Dėmenų tvarka *šalutinis sakinytis – pagrindinis sakinytis* sietina ir su viena iš diskurso kūrimo strategijų: prepoziciniu šalutiniu dėmeniu siekiama referuoti į arba pratęsti ankstesnį diskursą (plg. Diessel 2008; taip pat Pajėdienė 2018).

Tyrimas atskleidė, kad tirti adverbialiniai sakiniai gali funkcionuoti diskurso lygmeniu: dialoge sudėtinio sakinio struktūra išardoma ir dėmenys su adverbialiniais jungtukais gali įgyti papildomų – diskurso – funkcijų. Adverbialiniai jungtukai rodo santykį su ankstesniu diskursu, o kai kurie jų (pavyzdžiui, *nors*) gali perteikti ir subjektyvų kalbėtojo požiūrį arba vertinimą perteikiamos propozicijos atžvilgiu. Pastaroji – modalinė – reikšmė nėra leksikalizuota ir didžiąja dalimi lemiamą konteksto – artimoje diskurso aplinkoje varojamų modalinių, evidencinių žymiklių.

Literatūra

Balčiūnienė Ingrida, Laura Simonavičienė 2009, Kiekybinis klausiamųjų šnekamosios lietuvių kalbos pasakymų tyrimas, *Lietuvių kalba* (3), 1–10.

Brown Gillian George Yule 2001, *Discourse analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Couper-Kuhlen Elizabeth, Bernd Kortmann (red.) 2000, *Cause – Condition – Contrast – Concession. Cognitive and discourse perspectives*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Cristofaro Sonia 2003, *Subordination*, Oxford/New York: Oxford University Press.

Dabašinskienė Ineta 2008, Trumpinimas ir dažnumo poveikis šnekamojoje kalboje, *Darbai ir dienos* 50, 109–117.

Dabašinskienė Ineta 2009, Šnekamosios lietuvių kalbos morfologinės ypatybės, *Acta Linguistica Lithuanica*, 1–15.

Diessel Holger 2008, Iconicity of sequence: A corpus-based analysis of the positioning of temporal adverbial clauses in English, *Cognitive Linguistics* 19-3, 465–490.

Diessel Holger 2013, Adverbial subordination, Sylvia Luraghi, Claudia Parodi (red.), *The Bloomsbury Companion to Syntax*, London: Continuum, 341–354.

Diessel Holger, Katja Hetterle 2011, Causal clauses: A cross-linguistic investigation of their structure and use, Peter Siemund (red.), *Linguistic Universals and Language Variation*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 23–54.

Evans Nicholas 2007, Insubordination and its uses, Irina Nikolaeva (red.), *Finiteness: Theoretical and Empirical Foundations*, Oxford/New York: Oxford University Press, 366–431.

Evans Nicholas, Honoré Watanabe (red.) 2016, *Insubordination*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Halliday Michael Alexander K. [1987] 2002, Spoken and written modes of meaning, M.A.K. Halliday, Jonathan Webster, *On Grammar, Vol. 1 of the collected works of M.A.K. Halliday*, London/New York: Continuum, 323–351.

Hetterle Karja 2015, *Adverbial Clauses in Cross-Linguistic Perspective*, Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.

Jasionytė-Mikučionienė Erika 2017, Imperatyvinės kilmės diskurso markeriai lietuvių kalboje: *Klausyk ir žiūrėk* atvejis, *Kalbotyra* 68, 23–41.

Jasionytė-Mikučionienė Erika 2018, Komplementiniai jungtukai *jog* ir *kad* senojoje ir dabartinėje lietuvių kalboje, Gintarė Judžentytė-Šinkūnienė, Vilma Zubaitienė (red.), *Baltų kalbų tekstų ir žodžių reikšmės*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 347–372.

Holvoet Axel 2003, Sujungiamieji ir prijungiamieji sakiniai formos bei funkcijos požiūriu, Artūras Judžentis, Axel Holvoet (red.), *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 99–114.

Kamandulytė-Merfeldienė Laura, Ingrida Balčiūnienė 2016, Funkciniai pasakymų tipai sakininėje lietuvių kalboje, *Tarp Eilučių: Lingvistikos, Literatūrologijos, Medijų Erdvė*, 11–29.

Kortmann Bernd 1997, *Adverbial Subordination: A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Labutis Vitas 2002, *Lietuvių kalbos sintaksė* (3-asis patais. leid.), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Lakoff George, Mark Johnson 1999, *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books.

Laury Ritva, Ryoko Suzuki (red.) 2011, *Subordination in Conversation: A cross-linguistic perspective*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

LKG III - Ulvydas Kazys, Ambrazas Vytautas, Valeckienė Adelė (red.) (LKG III) 1976, Lietuvių kalbos gramatika, Vilnius: Mokslas.

Miller Jim, Regina Weinert 1998, *Spontaneous Spoken Language: Syntax and Discourse*, Oxford/New York: Clarendon Press & Oxford University Press.

Nau Nicole 2018, Adverbial clause combining in Latgalian: Temporal, conditional, causal and concessive relations in spontaneous speech, *Baltic Linguistics* 9, 45–109.

Pajėdienė Jūratė 2018, Santykinio laiko raiška prieviksieminiais laiko sakiniais šiaurės žemaičių telšiškių tarmėje, *Baltu filologija* XXVII (1/2), 75–100.

Payne Thomas E. 1997, *Describing morphosyntax*, Cambridge: Cambridge University Press.

Passot Frédérique, Agnès Celle, Ruth Huart (red.) 2007, A because B so A': circularity and discourse progression in conversational English, *Connectives as Discourse Landmarks*, John Benjamins Publishing Company, 117–134.

Thompson Sandra, Robert E. Longacre, Shin Ja J. Hwang 2007, Adverbial clauses, Timothy Shopen (red.), *Language typology and syntactic description, Vol. 2: Complex constructions*, Cambridge: Cambridge University Press, 237–300.

Žukauskaitė Julija 1961, Laiko reikšmės jungtukų vartojimas dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje, *Kalbotyra* 3, 79–113.

Wälchli Bernhard 2018, 'As long as', 'until' and 'before' clauses: Zooming in on linguistic diversity, *Baltic Linguistics* 9, 141–236.

Gauta: 2020-11-07

Priimta: 2020-12-01